

BERNARD LIEVEGOED – DE LEVENSLLOOP VAN DE MENS

Bernard Lievegoed

De levensloop van de mens

*Ontwikkeling en ontwikkelingsmogelijkheden
in verschillende levensfasen*

LEMNISCAAT ROTTERDAM

Twintigste druk, 2017
Omslag: P.A.H. van der Harst
© Lemniscaat, Rotterdam 1976
ISBN 978 90 6090 300 1

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
<i>I Terreinverkenning</i>	15
1 Probleemstelling	17
2 De mens in ontwikkeling	21
3 Het geestelijke in de mens	26
4 Mensbeelden	30
5 Indeling in levensfasen	34
<i>II De menselijke levensloop</i>	45
1 Fasen van de levensloop	47
2 De adolescentie	55
3 De eerste volwassenheid in de twintiger jaren	66
4 De organisatorische fase	72
5 De tweede helft van de dertiger jaren	76
6 De derde grote levensfase – de veertiger jaren	81
7 Het begin van de vijftiger jaren	90
8 Na het 56 ^{ste} jaar	93
<i>III Mannelijke en vrouwelijke ontwikkeling</i>	
<i>Levensfasen en huwelijk</i>	97
<i>IV De grondhoudingen</i>	119
<i>V Carrièreperspectief en personeelsbeleid</i>	129

<i>VI Mensbeeld en biografische ontwikkeling – Over psychotherapie en psychotherapeuten</i>	143
1 Moderne mensbeelden	145
2 Psychotherapeutische benadering en mensbeeld	168
3 Drie niveaus van psychotherapeutische hulpverlening	189
 <i>VII Persoonlijke ontwikkeling en biografie</i>	 201
 Literatuur	 219
 <i>Personenregister</i>	 222

Voorwoord

Dit boek is geboren uit gesprekken die ik in de loop der jaren had met een grote verscheidenheid van mensen. Mensen die worstelden om inzicht in de gang van hun eigen leven of (soms) dat van anderen.

Door populair-wetenschappelijke literatuur in kranten en tijdschriften en vooral door radio en televisie, zijn veel lezers (luisteraars) meestal onsystematisch in contact gekomen met de vaak tegenstrijdige opvattingen over het wezen van de mens, zoals bepaalde psychologische en psychiatrische richtingen die uitdragen.

Het brengen van ordening in deze chaos van ideeën kan op zichzelf reeds bevrijdend werken. Hier geschiedt dit vanuit personalistisch gezichtspunt; dat wil zeggen dat de mens gezien wordt als lichaam (biologisch mensbeeld), psyche (psychologisch mensbeeld) en geest (biografisch mensbeeld). De menselijke levensloop (biografie) als uniek persoonlijk kunstwerk kan slechts ten volle gewaardeerd worden indien deze drie gezichtspunten tot één beeld worden samengevoegd.

Dit boek geeft een overzicht van de perioden van de menselijke levensloop met de kenmerkende, telkens wisselende moeilijkheden en mogelijkheden die daarbij aan de dag treden. Daarnaast worden enkele kritische levensfasen en leefsituaties met hun typische problematiek behandeld.

Zo kan dit boek een grondslag bieden voor inzicht in de eigen levensloop en begrip voor de biografische ontwikkeling van anderen.

B. L.

Inleiding

Meer dan 40 jaar lang heeft in mijn leven het probleem van de menselijke levensloop een centrale plaats ingenomen. In de heilpedagogie en de kinderpsychiatrie was het de vraag naar de zin van de vroege storingen voor het totale leven; in de psychotherapie van jeugdigen en volwassenen was het het zoeken naar het 'Leitmotiv' dat de gehele levensboog van jong tot oud begeleidde. Later, in het vormingswerk en het onderwijs voor ongeschoolde fabrieksjeugd en in de programmering van de vakscholing, werd de vraag: wat moet er nu in deze jaren gedaan worden, opdat in latere levensjaren de grondslagen gelegd zijn voor het telkens weer creatief kunnen ontmoeten van nieuwe problemen in nieuwe levensfasen (daarin herkent men het bekend geworden principe van het participatie-onderwijs).

Daarna werd in de vele managementcursussen het onderwerp 'De ontwikkelingsfasen van de mens' een vast onderdeel van het programma. Ten slotte staat in het propaedeutisch jaar van de Vrije Hogeschool te Driebergen de overgang van de opvoeding door anderen naar de zelf-opvoeding in een 'éducation permanente' centraal.

Steeds weer bleek de vruchtbaarheid van het plaatsen van problemen van dit moment in het totaal van de levensboog. Het 'nu' immers wordt evenzeer bepaald door causale factoren (het verleden) als door finale factoren (de toekomst). Waar de causale factoren een gegeven zijn, kunnen slechts de finale gezichtspunten – de toekomst – voor de agoog een graad van handelingsvrijheid openlaten. Daarbij is het belangrijker een nieuwe toekomst te vinden dan te lang bij het verleden te blijven stilstaan.

Reeds vele malen gedurende deze 40 jaar ontstond de behoefte om de ervaringen van de omgang met de menselijke levensloop op schrift

DE LEVENSLIOP VAN DE MENS

te stellen. Telkens echter was het gevoel nog niet klaar te zijn oorzaak om het schrijven weer een tiental jaren op te schorten. Bovendien is er in de laatste 20 jaar zoveel veranderd in de opvattingen over wat wel of niet tot het gebied van de ontwikkelingspsychologie behoort, en zijn er zoveel nieuwe bijdragen bij gekomen, dat een boek van 10 jaar geleden nu al niet meer bij de tijd zou zijn. Het gevoel van niet klaar te zijn voor de omvang van de taak is er daardoor ondertussen niet minder op geworden, integendeel; maar een ander nuchter feit, samenhangend met de eigen menselijke levensloop, heeft de doorslag gegeven om het boek toch maar te schrijven: als men zelf de leeftijd van 70 jaar bereikt heeft, wordt het nu of niet meer. Zo moge dit boek in al zijn onvolledigheid gelezen worden als de levensvrucht van een psychiater-agoog.

Ieder, die een boek schrijft, moet zich een bepaald publiek voor ogen stellen, dat hij zijn verhaal vertellen wil. Dit kan voor een proefschrift een kritische faculteit zijn, voor een tijdschriftartikel kunnen het de vakgenoten zijn. In beide gevallen zal men in de eerste plaats de eigen bijdrage plaatsen in het licht van de stand van de wetenschap, zoals deze zich tot op dat moment ontwikkeld heeft. Tegenover de grondigheid staat dan meestal voor velen de onaantrekkelijkheid van een betoog, dat moeizaam voortstompelt op voetnoten. Het publiek, dat ik mij voor ogen stel terwijl ik schrijf, is het publiek van mijn vele cursussen en voordrachten; het liep van werkmeesters tot universitair gevormden, maar zij hadden gemeen dat zij belangstellend waren en bovenal geïnteresseerd in de problemen van de eigen levensloop en de eigen levenszin.

Door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen is het normaal geworden om fenomenen, van welke aard ook, buiten zichzelf te plaatsen en als externe toeschouwer te beschrijven. Aangezien van buitenaf alleen gedrag beschreven kan worden en dat, wat zich tussen een gebeurtenis en de reactie daarop afspeelt onzichtbaar is, hebben zich gedragswetenschappen ontwikkeld die het inwendig gebeuren als 'black box', als 'zwarte doos' beschouwen, waar men wetenschappelijk niets met zekerheid over kan weten. Maar juist wat daarbinnen gebeurt, is datgene wat wij zelf *zijn*. Een werkelijk moderne, volledige wetenschap zou zich ook daarmee moeten bezighouden.

De menselijke levensloop is niet iets, dat beschreven mag worden als

Inleiding

een geprogrammeerde opeenvolging van chemische reacties of als de lotgevallen van een balpen, vanaf het moment dat deze de fabriek verlaat tot het moment waarop hij – na gebruik door verschillende eigenaren – in de afvalcontainer terecht komt.

De menselijke levensloop heeft ten eerste een biologisch aspect, dat van buitenaf kan worden beschreven in zijn opgang en neergang; deze levensloop heeft vervolgens een psychisch belevingsaspect in gedachten, gevoelens en wilsimpulsen; de menselijke levensloop heeft ook een geestelijk aspect van individuatie, van bewustwording van het eigen ik, van waardenkeuze en zingeving. Deze laatste dingen gaan ons het meest aan, want dat *zijn we zelf* als mens, als subject tegenover bijvoorbeeld zoölogische objecten.

Om deze te bestuderen zal de introspectie tot methode van onderzoek moeten worden gemaakt.

Daarbij zal het nodig zijn dat deze introspectie even gedisciplineerd beoefend wordt als het wiskundige denken. Systematische dagelijkse introspectie, steeds weer kritisch getoetst aan constantheid, aan waarden en normen, zal beoefend moeten worden.

Het wordt heel gewoon gevonden dat men jaren van concentratie en studie nodig heeft om een vraagstuk van de hogere wiskunde te kunnen doorzien. Iemand, die zou zeggen 'ik heb het ook eens bekeken en het was nonsens' wordt terecht niet au sérieux genomen. Hetzelfde geldt voor de kennis die men door introspectie en door introspectieve gesprekken met medemensen kan verkrijgen. (Men denke hierbij slechts aan de – later te noemen – eisen die Rogers stelt aan het therapeutische gesprek.) Vroeger sprak men van concentratie, meditatie en contemplatie; tegenwoordig van introspectie en invoelend (empatisch) begrijpen. In werkelijkheid is dat laatste niet mogelijk zonder een systematische concentratie en het zich meditatief bezighouden met innerlijke fenomenen. Daarvoor zal het nodig zijn een bewust en rijk innerlijk leven op te bouwen.

De moderne mens in deze materialistische cultuur maakt, wat zijn innerlijke psyche betreft, een tocht door de woestijn. Zijn dorst kan slechts gelest worden door een steeds hernieuwde aandacht voor denkbeelden en gevoelens die zijn existentie, zijn totaliteit van eigen mens-

DE LEVENSLIJP VAN DE MENS

zijn, zin geven in een mede-menselijke en een boven-menselijke geestelijke wereld van ethische en esthetische waarden.

De menselijke levensloop heeft een natuurwetenschappelijke én een mens- en wereldbeschouwelijk aspect. Deze aspecten kunstmatig te scheiden moge een methodische kunstgreep zijn om bepaalde facetten experimenteel te kunnen manipuleren; de lezer is een totale mens en verlangt voedsel voor *zijn* levensweg.

De oudste omschrijving van de menselijke levensfasen vindt men in de Chinese spreuk: 'Het menselijke leven kent drie fasen: 20 jaar om te leren, 20 jaar om te vechten en 20 jaar om wijs te worden.' Zo'n uitspraak is tegelijkertijd vrucht van waarneming en van waardebeoordeling. Wie de wijsheid niet kent, zal nooit zeggen dat men 20 jaar nodig heeft om haar zich eigen te maken; hij zal bij het vechten, bij de expansiviteit en bij het logische verstand blijven staan.

Als in dit boek iets terug te vinden is van de essentie van dit Chinese wijsheidswoord dan betekent dat – omdat voor de schrijver de wijsheid meer is dan de knapheid – dat een van de doelstellingen van het boek bereikt is.

Er is tijdens het schrijven getracht de lezer meer mee te geven dan wetenswaardigheden alleen; onze levensloop is *onze eigen* levensloop. Een ieder moet de weg bewandelen en voor zichzelf en anderen de *zin* van de weg vinden.

Als hier gesproken wordt over de menselijke biografie, wordt in de eerste plaats de innerlijke biografie bedoeld. Uiterlijke en innerlijke biografie behoeven niet parallel te lopen. Reeds tijdens de schoolperiode vindt men kinderen met een succesvolle uiterlijke biografie wat betreft schoolcijfers en examens. Zodra zij echter aan zichzelf worden overgelaten, blijkt er een ontstellende innerlijke leegheid te bestaan. Zij vervelen zich en moeten van buitenaf beziggehouden worden.

In de middenfase van het leven kunnen zij succesvol blijven; na het begin van de veertiger jaren komen dan de in dit boek te beschrijven crises, die tot een ineensinken van het persoonlijke leven voeren, en ook uiterlijk tot een afzakken van de prestaties.

Inleiding

Andere kinderen ontwikkelen reeds jong een rijk innerlijk leven.

Zij hebben het moeilijk met de aanpassing aan de schoolnormen en aan de geprogrammeerde examens. In de adolescentiejaren aan zichzelf overgelaten, vervelen zij zich nooit, integendeel, zij komen altijd tijd te kort voor hun vele interesses en bezigheden.

Zij zijn het die vooral na de vijftiger jaren uitgroeien tot de 'eminent leaders' in wetenschap, kunst en maatschappelijk leven.

Van hen hangt de voortgang van onze maatschappij af.

De vorm van het onderwijs heeft een grote invloed op het al of niet ontstaan van een innerlijke biografie.

1 Terreinverkenning

1 Probleemstelling

Er valt momenteel een groeiende belangstelling te bespeuren om zich bezig te houden met het innerlijke leven van de mens. In de inleiding werd reeds gezegd dat de 'zwarte doos' van de gedragsleer alleen al daarom niet meer als onkenbaar aanvaard wordt, omdat wij deze zelf *zijn* en omdat wij rationeel met onszelf willen kunnen omgaan, waarvoor een begripen van wat daarbinnen gebeurt noodzakelijk is. Zo is er naast een 'faculteitspsychologie' een tweede soort psychologie ontstaan, vooral uit de waarneming van de neurotische en de geesteszieke mens.

Deze begon reeds voor 1900 in de zich ontwikkelende freudiaanse psychoanalyse en loopt via Adler, Jung en Frankl naar Assagioli (om ons voorlopig tot de Europese vertegenwoordigers te beperken). Daarnaast ontwikkelde zich een wisselende belangstelling voor een ontwikkelingspsychologie die niet psychoanalytisch was, met namen als Charlotte Bühler, Rümke, Künkel, Guardini, Martha Moers, Andriessen enzovoort. Pas in de laatste jaren beginnen deze twee stromen elkaar te bevruchten.

Velen zoeken een gids voor hun belevingen in een verwarrende innerlijke wereld. Deze wereld kan elementen bevatten uit een onbewuste wereld vol onverwerkte levenservaringen, vol diepe emoties, driften en archetypen. Zij dringen via de droomwereld ons dagelijks bewustzijn binnen of via beangstigende belevingen die het gehele innerlijke evenwicht omver kunnen gooien.

Het is duidelijk dat de westerse mensheid in zijn ontwikkelingsgang op een punt gekomen is, waarop deze de drempel tussen 'normaal' bewustzijn en onderbewustzijn overschrijdt. Collectieve emoties en 'invasies' hebben altijd al op kritieke momenten de oppervlakte doorbroken en zich in revoluties en oorlogen een weg gebaad. Maar nu worden zij

DE LEVENSLIJP VAN DE MENS

als zodanig herkend en de vraag wordt gesteld: hoe kunnen wij met dergelijke krachten omgaan, zodat zij, nu de vernietigingskracht van onze wapens zo toegenomen is, niet tot een wereldcatastrofe voeren?

Maar ook naar een andere kant vindt een drempeloverschrijding plaats. Steeds meer filosofen, psychologen en psychiaters wijzen erop dat de mens behalve een onderbewustzijn ook een bovenbewustzijn blijkt te bezitten en dat hij daar waarden, normen en zingevingen kan vinden, die de toekomst in een zinvolle doelstelling zichtbaar kunnen maken. In deze doelstelling, die als een leidmotief de levensloop kan doordringen, wordt de kracht ontdekt die de emoties en invasies in een niet-destructieve richting kan sturen. Het materialisme dat in de tweede helft van de vorige eeuw zijn hoogtepunt beleefde kon aan deze waarden, normen en doelstellingen slechts een schijnbestaan toekennen, een illusie, een projectie, een sublimatie. Het waren wensdromen van de naakte aap, die zichzelf mens waande.

Zo ontstond een psychoanalyse die al het zogenaamd hogere ontmaskerde en daar een zichtbaar genoeg in beleefde. Maar elke eenzijdigheid roept haar tegenbeeld op en tegenover een psychoanalyse ontwikkelde zich als andere pool een psychosynthese, die het ware menszijn ziet in een hoger *Ik*, dat als een leidster straalt over het gebied van de geest. Aan de ene kant de diermens met als fundament het lustprincipe van de lustbevrediging – aan de andere kant de geestmens met zijn ontwikkeling naar een individuele toekomst van zingeving aan liefde en lijden, aan ontvangen en offeren. Hierbij is het zo dat de eerste grensoverschrijding plaatsvond in het begin van deze eeuw, de tweede na het midden van deze eeuw.

Onberoerd door deze innerlijke, turbulente ontwikkelingen zochten ontwikkelingspsychologen naar de wetten van de menselijke levensloop en het zal niet eenvoudig zijn om in dit boek de samenhang van deze vele wegen zichtbaar te maken. Dit komt mede omdat de ontwikkelingspsychologen zich niet alleen weinig aangetrokken hebben van de strijd om het innerlijk mensbeeld van zich analytisch, synthetisch of existentialistisch opstellende onderzoekers, maar ook deze laatsten hebben hun mensbeelden en hun therapieën ontwikkeld zonder veel rekening te houden met de biografische ontwikkelingslijnen van jeugd tot ouderdom.

Probleemstelling

Zo ontstonden therapieën die ontwikkeld waren na de ontmoetingen van therapeuten met de moeilijkheden van een bepaalde leeftijdsfase, welke dan voor alle leeftijden moesten gelden. Het duidelijkste is dat in het conflict tussen Freud en Jung tevoorschijn gekomen. Freud met zijn praktijk van jongere mensen met inderdaad seksuele complexen en Jung met ouderen bij wie vooral levensangst en onvoldoende doorbraak naar een geestelijk ideaal een rol speelden.

De behoefte aan een volledig mensbeeld, met een midden van ons dagelijkse bewustzijn, een onderbewustzijn en een bovenbewustzijn, is sedert de jaren vijftig zowel in Amerika als in Europa gegroeid. Hierdoor is ook een toenemende behoefte ontstaan aan begeleiding bij innerlijke ontwikkelingsvraagstukken. Op deze markt opereren individuele hulpverschaffende psychiaters, psychotherapeuten en counselors, alsmede groepstrainingverschaffende instituties en enthousiaste, niet allen even deskundige, particulieren. Hun achtergronden kunnen verschillen, maar allen zoeken zij naar een personalistische aanpak van problemen van menselijke relaties, huwelijksproblemen en remmingen van de ontwikkeling.

Een heel andere groep mensen zoekt een gids voor een innerlijke ontwikkelingsweg op zoek naar het eigen hogere *Ik* in een geestelijke wereld, of zij zoeken naar een negatie van dat *Ik* in een oude oosterse mystiek.

Onder de eersten zijn er die hun weg willen gaan door een systematische scholing van denken, voelen en willen en het ontwikkelen van imaginatieve, inspiratieve en intuïtieve vermogens. In Rudolf Steiner vinden zij een gids die hun kan leren hoe zij deze vermogens dienstbaar kunnen maken aan de mensheid, in opvoedkunde, landbouw en geneeskunde. Ten slotte zijn er een aantal, vooral jongeren, die de weg van de systematische ontwikkeling te langzaam vinden en die menen langs chemische weg tot een hoger bewustzijn te kunnen doordringen. Zij beleven zeker drempeloverschrijding, maar waar zij terechtkomen is een schemergebied, waar zij met, voor de persoon zelf, zeer emotionele belevenissen kennismaken, zonder deze verder te kunnen gebruiken. Integendeel, men ziet hen steeds verder afglijden in vereenzaming of zelfs vluchten in de zogenaamde harddrugs.

DE LEVENSLIOP VAN DE MENS

Voor vele 'gewone' Nederlanders zal dit alles nog literatuur uit krant of boeken zijn. Zij zijn wel geïnteresseerd in hun eigen leven of in dat van hun naasten. Voor hen zullen de meer fenomenologische beschrijvingen van de menselijke levensloop belangrijk zijn. Vooral als daarbij gewezen wordt op de kritische punten in de biografie en op het soort problemen die daarbij een rol spelen, zodat de moeilijke perioden in hun eigen leven gezien kunnen worden in een zinvolle ontwikkeling via 'normale' knooppunten.

Met deze beschrijving zijn de ingrediënten van dit boek nader aangeduid: een fenomenologische beschrijving van de menselijke levensloop.

Het uiteenhalen van een biologische, een psychische en een geestelijke levensloop.

Het behandelen van mensbeelden en therapeutische richtingen, die deze levensloop een achtergrond kunnen geven.

Het wijzen op mogelijke wegen om stoornissen in de levensloop te voorkomen of te genezen.

En daarmee samenhangend een hulp bij de drempeloverschrijding die elke mens na zijn veertiger jaren moet volbrengen.

2 De mens in ontwikkeling

‘Ontwikkeling’ is een begrip dat een aantal gerichte veranderingen binnen een tijdsverloop aanduidt. In mijn boek ‘Organisaties in ontwikkeling’ is uitvoerig ingegaan op het begrip ontwikkeling.* Onderscheiden werden: ‘verandering’, ‘groei’ en ‘ontwikkeling’. *Verandering* zegt alleen dat stilstand niet bestaat en dat alles zich in de stroom van de tijd beweegt. Pas als er systeem zit in de verandering, wordt deze interessant; men kan dan gaan spreken van wetten, zoals deze in de natuurwetenschappen beschreven worden.

Groei is een stelselmatige verandering, waarbij een kwantitatieve toename in aantal, omvang of gewicht van een bepaalde factor binnen eenzelfde systeem plaatsvindt. Een kristal groeit in gewicht en omvang – een stad groeit in oppervlak en aantal inwoners – een vereniging groeit in ledental, enzovoort.

Ontwikkeling is groei waarbij op kritische punten structuurveranderingen in het gehele systeem optreden. Ontwikkeling is volgens Charlotte Bühler: een in één richting verlopende, door rijpingswetten beheerste verandering.

‘Development is fundamentally biological,’ zegt Dale Harris in *The Concept of Development*. Kwantitatief groeiend, komt een organisme aan een grens waarbij het nu veel grotere organisme door de eenvoudig samengestelde structuur van het oude systeem niet meer bestuurd kan worden. Verdere groei betekent dan uiteenvallen van het organisme (bijvoorbeeld afsterven van het biologisch object), of herordening van de inwendige structuur van het organisme, waardoor de nieuwe structuur het grotere organisme kan blijven besturen.

Reeds in het eenvoudigste levende organisme vindt er ontwikkeling

* Lievegoed B. C. J., *Organisaties in ontwikkeling*, Rotterdam, 1975 blz. 44-51.

DE LEVENSLIOP VAN DE MENS

plaats. In deze eenvoudige ontwikkeling spreekt Dale Harris van 'blue-printed growth', groei volgens blauwdruk. Het zijn zich steeds weer herhalende processen van celdeling, differentiatie tot organen en tot de totale gestalte. Dit is de opbouwfase, dan volgt een fase van evenwicht tussen opbouw en afbraak, de fase van het functioneren van het volwassen organisme. Ten slotte volgt een derde fase, waarin de afbraak gaat overheersen en de dood optreedt.

De plant groeit daarbij van kiem naar stengel en blad en ten slotte naar bloem en zaad, veelal binnen de cyclus van één jaar. Bij meerjarige planten herhaalt zich dit proces op grondslag van een blijvend skelet, dat opnieuw gaat uitlopen.

Het dier heeft dezelfde levenscyclus van opbouw – evenwicht – afbraak, waarbij elke soort zijn eigen levensduur heeft. Men zegt, het dierlijk leven is *chronotypisch bepaald*. De muis wordt 1 ½ à 2 jaar oud; een hond wordt 12 tot 15 jaar en een mens plusminus 80 jaar.

Beziet men de structuur van een organisme, dan is een ontwikkelingsproces per definitie discontinu. Ontwikkeling groeit van structuurcrisis naar structuurcrisis.

Ontwikkeling kent daarbij een aantal fasen:

- a *Groei van het gehele organisme*, of delen daarvan;
- b *Differentiatie en orgaanvorming* (sub-systeem vorming), waarbij functies die eerst nog globaal door het gehele systeem vervuld werden, nu geconcentreerd worden in sub-systemen en tot een hogere perfectie van functioneren worden gebracht (= orgaanvorming);
- c *Hiërarchisatie*: bepaalde organen gaan andere besturen. Dit wordt ook wel hiërarchische integratie genoemd;
- d Tenslotte *integratie* tot een nieuw systeem; het met een hogere graad van complexiteit en op hoger niveau functioneren van het gehele organisme.

Biologische ontwikkeling is altijd *finaal* gericht. Alles ontwikkelt zich *naar een doel toe*, naar het van te voren bepaalde, volwassen organisme. Daarbij spelen opbouw, evenwicht en afbraak een rol.

Dit geldt voor alle levende organismen; ook voor de mens, waarvoor deze cyclus van evenwichtssituaties tussen opbouw en afbraak nog besproken zal worden.

De mens in ontwikkeling

Tot zover hebben wij ons op veilig, bekend terrein bewogen.

Bij de mens, echter, vindt een aantal ontwikkelingen tegelijk plaats; zij hebben alle hun eigen ontwikkelingspatroon, maar beïnvloeden elkaar wederkerig. Wij willen deze ontwikkelingspatronen beschrijven als:

- *de biologische ontwikkeling*
- *de psychische ontwikkeling*
- *de geestelijke ontwikkeling*

Als wij gaan spreken over psychische en geestelijke ontwikkeling komen wij in controversiële gebieden terecht. Hier zijn de verschillende scholen en denkwijzen nog met elkaar in een strijd verwickeld, die niet zelden gestreden wordt met de wapens van het absolute gelijk aan de eigen zijde en de discriminatie van elke andere opvatting of zienswijze. Gedragswetenschap en dieptepsychologie enerzijds, experimentele zintuigpsychologie en psychotherapie anderzijds, hebben geen gemeenschappelijk podium waarop men elkaar kan ontmoeten.

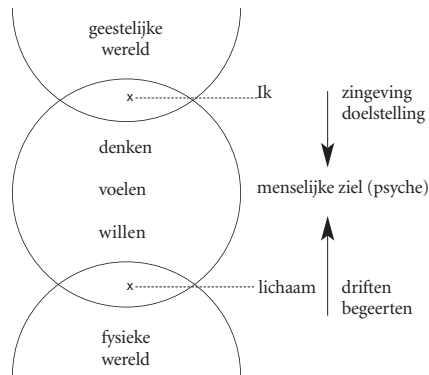
Wat de mensbeelden en therapeutische richtingen betreft kan voorlopig het volgende opgemerkt worden: de Weense psychiater Frankl spreekt over de gereduceerde mensbeelden van de biologie, van de psychologie en de sociologie. Hij noemt deze biologismen (de mens is een biologisch object en bepaald door de erfelijkheid), psychologismen (de mens is bepaald door zijn opvoeding) en sociologismen (de mens is bepaald door zijn milieu of klasse). Deze gereduceerde mensbeelden zijn blind voor het geestelijke in de mens als eigen kwaliteit. De complete mens waarnaar Frankl zoekt wordt niet bestuurd en beheerst door blinde driften of begeerten of gekneed door opvoeding en milieu, maar zoekt zijn eigen weg *ondanks* driften, begeerten, milieu en opvoeding. Deze weg omvat vreugde en leed, liefde en lijden, als zinvolle facetten van een ontwikkelingsgang naar een vol menszijn.

Dertig jaar geleden schreef ik *Ontwikkelingsfasen van het kind*. Daarin plaatste ik een klein schema van het mensbeeld dat op de achtergrond stond van dat boek, geschreven voor ouders en pedagogen.

DE LEVENSLIJP VAN DE MENS

Dit beeld was: de menselijke ziel (psyche, zich uitend in denken, voelen en willen), met als centrum ons dagelijkse *ik* omvat eensdeels de pool van de lichamelijkheid, waaruit driften en begeerten in de ziel waarneembaar worden, anderdeels de geestelijke pool.

Met deze andere pool rust de ziel in het gebied van de geest als reële goddelijk-geestelijke wereld, waarbinnen het eigenlijke ik van de mens als geestelijk wezen in de ziel waarneembaar is door het zelfbewustzijn en de zingeving aan het leven. Dit schema was:

Voor de komende beschouwing zou ik daar nog aan willen toevoegen dat het denken het meest direct met de wereld van de geest verbonden is en het willen met de fysieke wereld van het lichaam; het voelen neemt de middenpositie in en is voor velen de eigenlijke kwaliteit van de psyche.

In de loop van de middenfase van het leven worden, zoals in volgende hoofdstukken uiteengezet zal worden, het denken, voelen en willen geïndividualiseerd door het hogere Ik, tot 'gewaarwordingsziel', 'verstandsziel' en 'zelfbewustzijnsziel' die na elkaar ontwikkeld telkens een eigen kleur geven aan een levensfase. In de laatste levensfase kan nog een geestelijke doorwerking van het Ik in denken, voelen en willen plaatsvinden waardoor het waarnemende zieleleven tot imaginatie voert, het voelende zieleleven tot inspiratie en het willende zieleleven tot intuïtie (zie het laatste hoofdstuk).

In dit boek zal een groei en ontwikkeling tot volwassenheid en rijp-

De mens in ontwikkeling

heid beschreven worden, die zich ten dele als natuurlijke wetmatigheid voltrekt, maar waarvan de voleinding slechts kan plaatsvinden indien de mens deze ontwikkeling bewust wil voltrekken. Opvoeding van buitenaf wordt dan gevolgd door zelfopvoeding van binnenuit.

De zelfopvoeding wordt ook wel de weg van de innerlijke ontwikkeling genoemd. Slechts hierdoor kunnen de bovengenoemde ontwikkelingen van denken, voelen en willen voltrokken worden en pas dan ontplooit de mens zich ten volle tot wat hij kan worden. Knapheid groeit dan uit tot *wijsheid*, contactvaardigheid tot *mildheid* en zelfverzekerdheid tot *vertrouwen*. Deze drie eigenschappen stempelen de mens tot de volgroeide mens.